

UCCC & SPBCBA & SDHGCBCA & IT
S.Y.B.com Sem. – 4
Advanced Accounting and Auditing Paper – 3
પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિ થીયરી

પ્રમાણ પડતર અને પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિનો અર્થ અને પરિચય

– સામાન્ય અર્થમાં કહીએ તો, “વસ્તુના ભાવિ ઉત્પાદન માટે અગાઉથી ધોરણો નક્કી કરી વૈજ્ઞાનિક રીતે નક્કી કરેલી પડતર એટલે પ્રમાણ પડતર.”

– ચાર્ટર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ એકાઉન્ટન્ટ્સએ આપેલ વ્યાખ્યા મુજબ, “પ્રમાણ પડતર એ ચોક્કસ સમયગાળા માટેની વસ્તુ કે સેવાની આયોજિત ઉત્પાદન પડતર છે કે જે નિર્ણય ઘડતર, અંકુશ, સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન, વેચાણ કિંમત નક્કી કરવી વગેરેમાં સહાયભૂત નિવડે છે.”

– શ્રી ડીકીના મંતવ્ય મુજબ, “પ્રમાણ પડતર એટલે વસ્તુ કે સેવા ખાતે ઉધારવાની માલસામાન, મજૂરી અને પરોક્ષ ખર્ચાઓની વૈજ્ઞાનિક રીતે અગાઉથી નક્કી કરેલી પડતર.”

પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિનાં ફાયદા :

વસ્તુ કે સેવાની પડતર પર યોગ્ય રીતે અંકુશ રાખવા માટે પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિ મહત્વનું સાધન પુરવાર થઈ છે. મોટાભાગના ઔદ્યોગિક એકમો પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિના યોગ્ય ઉપયોગથી સફળતાના શિખરો સર કરી ચૂક્યા છે. પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિના યોગ્ય અને વાજબી ઉપયોગથી નીચે મુજબના ફાયદા મેળવી શકાય છે.

(1) **કાર્યક્ષમતાનું પ્રમાણ જાણી શકાય :** પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં વસ્તુ કે સેવાના પડતર અંગેના દરેક તત્ત્વોનું પ્રમાણ અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવે છે જેને ખરેખર પડતર સાથે સરખાવવામાં આવે છે. આ સરખામણીને કારણે નક્કી કરેલ પ્રમાણો ખરેખર કેટલે અંશે સફળ થયા છે તેની જાણકારી મેળવી શકાય છે અને ધંધાકીય એકમની કાર્યક્ષમતાનું પ્રમાણ જાણી શકાય છે.

(2) **સુધારાલક્ષી પગલાં :** પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં પડતર અંગેના પ્રમાણો કે ધોરણો નક્કી કરતાં પહેલાં ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં કામદારોનું પ્રમાણ, કાર્યવિધિ વગેરે બાબતો અંગે વિગતવાર માહિતી મેળવવી પડે છે. માહિતી મેળવ્યા બાદ તેનો અભ્યાસ પણ કરવામાં આવે છે અને જરૂર જણાય ત્યાં સુધારાત્મક પગલાંઓ પણ લઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત નક્કી કરેલાં પ્રમાણો અને ખરેખર પડતરમાં તફાવત ઊભો હોય તો તે અંગે પણ સુધારાલક્ષી પગલાં લેવામાં આવે છે.

(3) **પડતર અને અંકુશ :** પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં વિચલન વિશ્લેષણ દ્વારા પ્રતિકૂળ વિચલનો અંગે જરૂરી તપાસ કરવામાં આવે છે અને નક્કી કરેલ પ્રમાણ કરતાં વધુ થયેલ ખરેખર ખર્ચ પર અંકુશ રાખવા માટે જરૂરી પગલાં લેવામાં આવે છે.

(4) **બગાડમાં ઘટાડો :** પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિને કારણે એકમમાં કામ કરતાં કામદારો, કર્મચારીઓ, સંચાલકો વગેરેમાં પડતર અંગે સભાનતા વધે છે. જેને કારણે માલસામાનનો યોગ્ય સંગ્રહ, ખરીદી અને વપરાશ શક્ય બને છે. ઉપરાંત કામદારોને યોગ્ય કાર્ય વહેંચણીથી સમયનો બગાડ અટકાવી શકાય છે. પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિને કારણે અમલ પહેલાં જ સુધારાત્મક પદ્ધતિ અપનાવી શકાય છે.

(5) **વેચાણકિંમત નક્કી કરી શકાય :** પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિ દ્વારા પડતરનું વિશ્વાસપાત્ર અને આધારભૂત માળખું તૈયાર થઈ શકે છે અને તેને આધારે વેચાણકિંમત નક્કી કરી શકાય છે.

(6) **ટેન્ડર તપાસ થઈ શકે :** પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિ અને ભવિષ્યમાં થનાર ફેરફારોનો અંદાજ મૂકીને ભાવિ ઉત્પાદન અંગે પડતરનું સ્પષ્ટ માળખું તૈયાર કરી શકાય છે જેને આધારે ટેન્ડર તૈયાર થઈ શકે છે.

(7) **કારકુની કાર્યમાં ઘટાડો :** ઐતિહાસિક પડતર પદ્ધતિમાં જુદા જુદા પગલો તૈયાર કરવામાં આવતા હોય છે જે કારકુની બોજમાં વધારો કરે છે. જ્યારે પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં શરૂઆતના સંજોગોમાં એકવાર જરૂરી પ્રમાણો નક્કી કર્યા પછી કાર્યમાં ઘટાડો થાય છે. આમ, પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિ એ કારકુની કાર્યમાં ઘટાડો કરે છે.

(8) જવાબદાર કેન્દ્ર નક્કી કરી શકાય : પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં પડતર અંગેના પ્રમાણો કે ધોરણો ઉચ્ચ નિષ્ણાત સંચાલકો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવતા હોય છે, જ્યારે કામગીરી તો છેવટે કામદારોએ જ કરવાની હોય છે. આ સંજોગોમાં વિચલનમાં કોઈ પ્રતિકૂળતા ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં વૈકલ્પિક પડતર અભિગમ દ્વારા આયોજકોની ખામી છે કે કામગીરીની ખામી છે તે નક્કી કરી શકાય છે. આમ, પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં જવાબદાર કેન્દ્ર નક્કી કરી શકાય છે.

(9) કર્મચારીઓ પર અંકુશ : પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં જરૂરી પ્રમાણો કે ધોરણો નક્કી કરીને આ પ્રમાણોને આધારે જ કામગીરી કરવાની હોવાથી કયા કર્મચારીને કયું કાર્ય સોંપવું તે સરળતાથી નક્કી કરી શકાય છે અને કર્મચારીઓ પર સીધો અને સરળતાથી અંકુશ રાખી શકાય છે.

પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિની મર્યાદાઓ :

પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિની મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે :

(1) પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિ ગમે તેટલી સફળતાપૂર્વક મૂકવામાં આવી હોય આમ છતાં ખરેખર કામગીરી માટેના હિસાબો તો તૈયાર કરવા જ પડતાં હોય છે, તેથી નાના એકમો માટે આ પદ્ધતિ ખર્ચાળ નીવડી શકે છે.

(2) જે ઉદ્યોગોમાં સ્થિરતાનું પ્રમાણ નહિવત હોય ત્યાં પ્રમાણ નક્કી કરવા મુશ્કેલ છે, જેમ કે કાચા માલના ભાવોમાં સતત ફેરફારો થતા હોય, મજૂરી દર પરિવર્તનશીલ હોય વગેરે કારણોસર પડતર અંગેના સ્થિર પ્રમાણો નક્કી કરવા મુશ્કેલ બને છે.

(3) પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિમાં પ્રમાણો નક્કી કરનારા આયોજન વિભાગ અને પ્રમાણોને આધારે ખરેખર કામગીરી કરનાર કામગીરી વિભાગ વચ્ચે સંકલન અને સહકાર હોવો જરૂરી છે. જો આ વિભાગો વચ્ચે યોગ્ય સંકલન અને સહકાર ન હોય તો પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી શકે છે.

(4) પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિની મુખ્ય ખામી એ છે કે ગમે તેટલી ચોકસાઈ અને ચીવટપૂર્વક પ્રમાણો નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય આમ છતાં જ્યારે ખરેખર કામગીરી થાય ત્યારે તેમાં તફાવત તો રહેવાનો જ, એટલે કે વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણોનો અભાવ જોવા મળે છે.

(5) કેટલીક વાર વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ કરતાં વધુ પડતાં ઊંચા પ્રમાણો નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ કર્મચારીઓ આ પ્રમાણો સિદ્ધ કરી શકતાં નથી, તેથી તેઓમાં હતાશા જન્મે છે. પરિણામે કર્મચારીઓ પર પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિની વિપરિત અસર પેદા થાય છે.

(6) કેટલીકવાર પરિસ્થિતિ અને સંજોગોમાં ફેરફાર થાય તેના અનુસંધાનમાં પ્રમાણોમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિની સફળતા જોખમાય છે.

ઉપરોક્ત દશાંશિકી પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિની મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં લઈને તેનો યોગ્ય અને વાજબી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પ્રમાણ પડતર પદ્ધતિ પડતર પર અંકુશ રાખવા તથા નિર્ણય ઘડતરમાં સહાયભૂત નીવડે છે.

માલસામાન ને લગતા વિચલનો

(1) માલસામાન ખર્ચ વિચલન :

માલસામાન ખર્ચ અંગે નક્કી કરેલ પ્રમાણ કરતાં ખરેખર માલસામાન ખર્ચમાં તફાવત જોવા મળે તો માલસામાન ખર્ચ વિચલન ઉદ્ભવે છે. જો માલસામાનના પ્રમાણ ખર્ચ કરતાં માલસામાનનો ખરેખર ખર્ચ ઓછો હોય ત્યારે માલસામાન ખર્ચનું અનુકૂળ વિચલન મળે છે અને જ્યારે માલસામાનના પ્રમાણ ખર્ચ કરતાં ખરેખર ખર્ચ વધુ હોય ત્યારે માલસામાન ખર્ચનું પ્રતિકૂળ વિચલન મળે.

માલસામાન ખર્ચ વિચલનનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે :

માલસામાન ખર્ચ વિચલન = પ્રમાણ ખર્ચ - ખરેખર ખર્ચ

Material Cost Variance = Standard Cost - Actual Cost

અથવા

માલસામાન ખર્ચ વિચલન = (પ્રમાણ જથ્થો × પ્રમાણ ભાવ) - (ખરેખર જથ્થો × ખરેખર ભાવ)

(2) માલસામાન ભાવ વિચલન :

જ્યારે માલસામાનના નક્કી કરેલ ભાવ કરતાં ખરેખર ભાવમાં તફાવત જોવા મળે ત્યારે માલસામાન ભાવ વિચલન ઉદ્ભવે છે.

માલસામાન ભાવ વિચલનનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે.

માલસામાન ભાવ વિચલન = ખરેખર જથ્થો × (પ્રમાણ ભાવ - ખરેખર ભાવ)

(3) માલસામાન વપરાશ વિચલન :

જ્યારે માલસામાનના નક્કી કરેલ જથ્થાના વપરાશ કરતાં ખરેખર વપરાયેલ જથ્થામાં તફાવત જોવા મળે તો માલસામાન વપરાશ વિચલન ઉદ્ભવે છે.

માલસામાન વપરાશ વિચલનનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે.

માલસામાન વપરાશ વિચલન = પ્રમાણ ભાવ (પ્રમાણ જથ્થો - ખરેખર જથ્થો)

મજૂરી ને લગતા વિચલનો

(1) મજૂરી ખર્ચ વિચલન :

મજૂરી ખર્ચ અંગે નક્કી કરેલ પ્રમાણ કરતાં ખરેખર મજૂરી ખર્ચમાં તફાવત જોવા મળે તો મજૂરી ખર્ચ વિચલન ઉદ્ભવે છે. જો મજૂરીના પ્રમાણ ખર્ચ કરતાં ખરેખર મજૂરી ખર્ચ ઓછો હોય ત્યારે મજૂરી ખર્ચનું અનુકૂળ વિચલન મળે અને જ્યારે મજૂરીના પ્રમાણ ખર્ચ કરતાં ખરેખર ખર્ચ વધુ હોય ત્યારે મજૂરી ખર્ચનું પ્રતિકૂળ વિચલન મળે.

મજૂરી ખર્ચ વિચલનનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે.

$$\begin{aligned}\text{મજૂરી ખર્ચ વિચલન} &= (\text{પ્રમાણ કલાકો} \times \text{પ્રમાણ દર}) - (\text{ખરેખર કલાકો} \times \text{ખરેખર દર}) \\ \text{Labour Cost Variance} &= (\text{Standard Hours} \times \text{Standard Rate}) \\ &\quad - (\text{Actual Hours} \times \text{Actual Rate}) \\ &= (\text{SH} \times \text{SR}) - (\text{AH} \times \text{AR})\end{aligned}$$

દા.ત. કોઈ એક વસ્તુના ઉત્પાદન માટે 200 કામદાર કલાકો જેની પ્રમાણ મજૂરી દર કલાકના રૂ.4 લેખે નક્કી કરવામાં આવી છે. ખરેખર ઉત્પાદનના અંતે 210 કામદાર કલાકો થયા હતા જેમને કલાકદીઠ રૂ.3.80 લેખે મજૂરી ચૂકવવામાં આવી હતી. આ સંજોગોમાં મજૂરી ખર્ચ વિચલન નીચે પ્રમાણે શોધી શકાય.

$$\begin{aligned}\text{મજૂરી ખર્ચ વિચલન} &= (\text{પ્રમાણ કલાકો} \times \text{પ્રમાણ દર}) \\ &\quad - (\text{ખરેખર કલાકો} \times \text{ખરેખર દર}) \\ &= (200 \times 4) - (210 \times 3.80)\end{aligned}$$

$$= 800 - 798$$

$$= રૂ.2 \text{ (અનુકૂળ)}$$

અહીં, મજૂરી ખર્ચ વિચલન રૂ.2 (અનુકૂળ) મળે છે તેથી એમ કહી શકાય કે પ્રમાણ મજૂરી ખર્ચ કરતાં ખરેખર મજૂરી ખર્ચ રૂ.2 ઓછો થયો છે.

(2) મજૂરી દર વિચલન :

જ્યારે મજૂરી નક્કી કરેલા કલાકદીઠ દર કરતાં ખરેખર ચૂકવેલ દરમાં તફાવત જોવા મળે ત્યારે મજૂરી દર વિચલન ઉદ્ભવે છે.

મજૂરી દર વિચલનનું સૂત્ર નીચે મુજબ છે.

$$\text{માલસામાન દર વિચલન} = \text{ખરેખર કલાકો} (\text{પ્રમાણ દર} - \text{ખરેખર દર})$$

$$\text{Labour Rate Variance} = \text{Actual Hours} (\text{Standard Rate} - \text{Actual Rate})$$

$$= \text{AH} (\text{SR} - \text{AR})$$

ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં મજૂરી દર વિચલન નીચે મુજબ શોધી શકાય.

$$\text{મજૂરી દર વિચલન} = \text{ખરેખર કલાકો} (\text{પ્રમાણ દર} - \text{ખરેખર દર})$$

$$= 210(4 - 3.80)$$

$$= 210(0.20)$$

$$= રૂ.42 \text{ (અનુકૂળ)}$$

(3) મજૂરી કાર્યક્ષમતા વિચલન :

કામદારોને કાર્ય કરવા માટે જે નક્કી કરેલ સમય આપવામાં આવ્યો હોય અને કામદારોએ ખરેખર કાર્ય દરમિયાન વધુ કે ઓછો સમય લીધો હોય ત્યારે મજૂરી કાર્યક્ષમતા વિચલન ઉદ્ભવે છે.

$$\text{મજૂરી કાર્યક્ષમતા વિચલન} = \text{પ્રમાણ દર} (\text{પ્રમાણ કલાક} - \text{ખરેખર કલાક})$$